

GICZI ZSOLT*

**KATOLIKUSOK ÉS PROTESTÁNSOK EGYÜTTMŰKÖDÉSE
A KERESZTÉNY-NEMZETI MAGYARORSZÁGÉRT
AZ 1910-ES ÉS 1920-AS ÉVEK FORDULÓJÁN**

*COLLABORATION OF ROMAN CATHOLICS AND PROTESTANTS
FOR THE CHRISTIAN-NATIONALIST HUNGARY AT THE TURN
OF THE 1910'S AND 1920'S*

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century the relationship between the Roman Catholic and Protestant Churches in Hungary had been characterised by tensions and debates, which flared up from time to time in the same way as all over the world. Nevertheless among the followers of both denominations there were people, who sought to reduce the denominational controversies and wanted to reach peaceful solutions. The bourgeois-democratic revolution of October, 1918 and the Hungarian Soviet Republik in 1919, created a fundamentally new social and political situation for all religious communities in Hungary. As a result, more and more people inside the Roman Catholic Church and the two most significant branches of the Hungarian Protestantism – the Reformed [Calvinistic] Church and the Evangelical-Lutheran Church – realised that the defence against those processes that threaten all of them couldn't be successful without a denominational collaboration. For this reason happened from the end of 1918 numerous initiatives for the attainment of the common safeguarding of interests of the above mentioned three historical churches.

After the collapse of the Bolshevik dictatorship the Churches became active supporters of the counter-revolutionary movement which came to power in the fall of 1919, because its leaders aimed at creating a Christian-Nationalist Hungary. At the beginning to the 1920's Roman Catholics and Protestants collaborated successfully with each other in the fields of public and political life in order to organize the Christian-national system and to guarantee its existence. The Churches having great moral authority and social influence convinced millions of their followers of the legitimacy of the system and they mobilized them to support it. Nevertheless the initially successful cooperation between the Roman Catholicism and Protestantism proved not to be stable. Although they succeeded in pushing the deep differences between them into the background for some time, but they had no success at all in solving them.

A XX. század elején a katolikus és a protestáns egyházak viszonyát feszültségek és időről időre kiújuló viták jellemezték hazánkban ugyanúgy, mint világszerte. Mindkét nagy vallási irányzat követői között voltak azonban olyanok is, akik a felekezeti ellentétek mérséklésére és a problémák békés megoldására törekedtek. Az 1914-ben kitört első világháború éveiben Magyarországon az állami vezetés részéről egyre erőteljesebben jelentkezett az az igény, hogy a történelmi keresztény egyházak nézeteltéréseiket háttérbe szorítva járuljanak hozzá a nemzeti egység erősítéséhez. Az egyházi személyek többsége igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak, s hangoztatták, hogy készek a vallási béke megteremtésére és fenntartására. Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom, majd az 1919-es bolsevik diktatúra gyökeresen új társadalmi-politikai szituációt teremtett. Ebben a keresz-

* Dr. PhD Giczi Zsolt, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

tény felekezetek működési feltételei először csak megnehezedtek. A Tanácsköztársaság durván ateista vezetői viszont már a vallásgyakorlás szabadságát és a hívő közösségek fennmaradását veszélyeztető intézkedéseket tettek. Ennek hatására mind a katolikusok körében, mind a magyarországi protestantizmus két legjelentősebb csoportjában – a református és az evangélikus egyházban – egyre többen ismerték fel, hogy a közös ellenséggel szembeni védekezés nem lehet eredményes a felekezeti összefogás nélkül. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a három nagy hazai történelmi egyház törekvése a keresztény és nemzeti államrendszer megszilárdításáért való együttműködésre mennyiben volt eredményes, közös politikai és közéleti fellépésüknek milyen lehetőségei és korlátai voltak.

Az 1918–1919-es forradalmi változások mindhárom keresztény felekezet reálisan gondolkozó tagjait rádöbbentették, hogy az egyház- és vallásellenes politikai erők egyformán veszélyeztetik valamennyiüket. Már 1918 végén sokan sürgették, hogy a Rómához hű egyháziak és a reformáció követői együtt lépjenek fel érdekeik védelmében. Ezért 1918. december 5-én a katolikus és az evangélikus egyház prominens személyiségei megbeszélést tartottak egy közös keresztény-keresztyn párt létrehozásának lehetőségéről. A tárgyaláson a katolikuságot a főpapok közül Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök, a világiak részéről gróf Zichy János volt kultuszminiszter képviselte. Az evangélikusok nevében pedig Kapi Béla, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke és Geduly Henrik, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkeszi előljárója volt jelen.¹ Ezt a kezdeményezést Raffay Sándor, a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke támogatta. Felvette a kapcsolatot a református egyház meghatározó személyiségeivel és Prohászkaival, aki 1919. március 7-én kelt levelében a következőt írta Raffaynak: „Teljesen osztom nézetét, hogy most minden keresztény és hazafias érzésű embernek és pártnak össze kell fognia ...”² A tervezett egységes keresztény politikai szerveződés ugyan nem jött létre, de több lépés történt a katolikusok és a protestánsok érdekeinek közös védelmére. Például 1919. január 12-én katolikusok, reformátusok és evangélikusok együttesen tartottak gyűlést a pesti Vigadóban a kötelező vallásoktatás védelmében.³ Január 19-én ismét összegyűltek a fővárosban a keresztény felekezetek képviselői az egyházak jogainak tiszteletben tartását követelve.⁴ 1919 tavaszától Budapesten, a Deák téri evangélikus egyházi épületek egyik termében hetente tanácskoztak az egyes felekezetek megbízottjai. Ezekon az alkalmakon igyekeztek összehangolni a vallási közösségek érdekében tett lépéseiket.⁵ Így megteremtődött az az alap, amelyről kiindulva a Tanácsköztársaság bukását követő hónapokban a katolikus és a protestáns oldalról egyaránt törekedtek ellentéteik háttérbe szorítására és politikai összefogásuk megerősítésére.

A proletárdiktatúra és a történelmi Magyarország felbomlása által okozott sokkból éledező egyházak vezetésében egy ideig komoly hajlandóság mutatkozott a közélet területén való együttműködésre. Ezzel kapcsolatban a katolikus püspökök 1919. augusztus 22-én tartott értekezletükön megállapították: „A bolsevizmus szörnyű garázdálkodása felzaklatta a lelkiismereteket és felébresztette a keresztény öntudatot. Hatalmas arányokban folyik a keresztény szervezkedés, mert csak a keresztény erkölcsi alapon remélik az állami rend megszilárdulását és a nemzeti gondolat újra való megerősödését.”⁶ A tanácskozáson szóba került Raffay Sándor. Róla azt az információt kapták a főpásztorok, hogy a hatalomra jutott ellenforradalom megerősítése céljából hozzájárult a protestánsoknak az egyébként katolikus jellegű keresztényszocialista mozgalomba történő bekapcsolódásához. A katolikus egyházi vezetők a kialakult helyzet mérlegelése után a következő határozatot hozták: „A püspöki kar a mai viszonyok között szükségesnek tartja a keresztényeknek politikai összetartását s a maga részéről támogatni kívánja a keresztény szociális pártot.”⁷

A katolikus főpapok értesülése Raffay hajlandóságáról a felekezeti együttműködésre helytálló volt. A püspök már 1919. augusztus 10-én hitet tett a katolikusok és a reformáció

követői közötti politikai és közéleti összefogás mellett. Ezen a napon a budapesti Deák téri evangélikus templomban tartott ígéhirdetésében ezt mondta: „Ma csak egyetlen komoly feladat vár minden igaz keresztyén emberre és e feladat teljesítése egyúttal a legszentebb hazafiúi kötelesség is: megkeresni és megragadni a testvéri jobbot s kezétfogva nekilendülni a legfőbb célnak, hogy megépítsük a keresztyén erkölcsön nyugvó Magyarországot, mely egyedül csak az ezeréves nemzeti hagyományok és az örökérvényű keresztyén életfelfogás pilléreire nyugodva veheti fel diadalmasan a létnek újabb harcát egy szebb és boldogabb jövő érdekében!”⁸ Ezzel a bányakerületi püspök a legelső között fogalmazta meg a keresztyén-nemzeti Magyarország jelszavát.

A protestánsok egyházi vezetőinek többsége Raffayhoz hasonlóan hasznosnak gondolta a keresztyénység két nagy irányzatának összefogását. Ezt szorgalmazták az 1919–1920-ban egymást gyakran váltó kormányok is. Friedrich István miniszterelnök kérésére 1919 szeptemberében Kapi Béla evangélikus püspök javaslatot dolgozott ki a keresztyén felekezetek együttműködésének kereteiről. A Kapi-féle tervezetről szó esett az evangélikus egyház 1919. szeptember 22-én Budapesten tartott elnöki értekezletén. A tanácskozáson Raffay Sándor utalt arra, hogy a kérdést illetően megbeszélést folytatott Csernoch János hercegprímással, Prohászka Ottokár püspökkel, valamint Huszár Károly kultusz- és Haller István propagandaminiszterrel. Szeptember 19-én pedig Friedrich Istvánnal vitatta meg a történelmi egyházak közös tevékenységének lehetőségeit.⁹

A református egyházi vezetés tekintélyes tagjai szintén helyeselték a katolikus-protestáns közéleti összefogást 1919–1920 fordulóján. Ilyen szellemű nyilatkozatot adott az *Új Nemzedék* című katolikus újságnak Petri Elek püspök. A Dunamelléki Református Egyházkerület lelkészi irányítójának álláspontját a napilap 1919. október 7-i száma közölte. Petri határozottan kiállt a katolikusok és a protestánsok egy pártban történő politikai tevékenysége mellett. Kijelentette: „Mindig szerencsétlen, elhibázott gondolatnak tartottam, ha felekezeti alapon létesítettek pártokat. Az események igazolták is mindig ezt a meggyőződésemet, mert láttuk a múltban is, hogy a felekezeti alapokon nyugvó pártok sohase tudtak megfelelő eredményt felmutatni és szinte maguktól széthulltak. Másként kell azonban megítélni egy keresztyén nemzeti alapon álló tömörülést. Mihelyst minden keresztyén ember lelkét áthatja az a tudat, hogy ő keresztyén, akinek a keresztyén világnézet magasztos elveit kell az élet minden vonatkozásában diadalra juttatni, ez a felfogás maga után vonja azt, hogy minden keresztyén ember egy párt érdekeit szolgálja.”¹⁰ Raffay Sándor – akinek állásfoglalását Petrié mellett olvashatták az érdeklődők – ismételten támogatta a keresztyének összefogását.¹¹ A reformáció követőinek ilyen értelmű megnyilatkozásait meglelégedéssel fogadták a katolikus oldalon.

1919. november 16-án, amikor Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén bevonult Budapestre, a katolikus és a protestáns egyházi vezetők közösen üdvözölték a fővezért és csapatait. Az Országház előtti téren celebrált misét követően a magyar asszonyok nevében Tormay Cécile írónő egy zászlót adott át Horthynak és katonáinak. A lobogót Csernoch János esztergomi érseket követően Petri Elek református és Raffay Sándor evangélikus püspök, valamint Józán Miklós unitárius esperes áldotta meg. Az eseményről tudósító *Új Nemzedék* cikkírója a közös zászlómegáldásról úgy vélekedett, hogy az „... az egyetemes keresztyéni szolidaritást megkapóan fejezte ki ...”¹²

Számos alkalommal hangoztatta a protestánsok és a katolikusok közötti társadalmi konszenzus szükségességét ezekben a hónapokban Prohászka Ottokár is. Ő volt az egyik szónoka az *Új Nemzedék* matinéjának, amit 1919. december 7-én rendeztek a budapesti Városi Színházban az erdélyi magyarok támogatására. A székesfehérvári megyés püspök költői emelkedettségű beszédében összefogásra szólította fel a megcsonkított ország minden nemzeti érzésű lakosát a magyarság jövőjéért való munkálkodásban. Esmefuttatása végén

Prohászka ajkáról elhangzottak azok a szavak, amiket aztán a Horthy-korszakban oly sokat idéztek a keresztények közötti felekezeti béke és együttműködés sürgetői: „Ne felejsük, hogy csak egyek vagyunk katolikus és protestáns testvéreim. Szeretném, ha Pannonhalma és Debrecen közt a szeretet szivárványhídja húzódnék, amelyen a megértés angyalai járnának s ez a híd egy új délkör lenne, egy új magyar meridián.”¹³ A mindkét oldalról elhangzó elvi nyilatkozatok gyakorlati eredményeként 1919. december 28-án megalakult az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. Ez fő céljául azt tűzte ki, hogy „... a keresztény magyarok összetartsanak, támogassák egymást iparban, kereskedelemben, tudományban, művészetben egyaránt ...”¹⁴ A szervezet vezetőségében ott volt a katolikus gróf Teleki Pál, Wolff Károly, Prohászka Ottokár, gróf Mikes János szombathelyi megyés püspök, stb. A reformátusokat gróf Bethlen István és mások képviselték. Evangélikus részről Kapi Bélát kell megemlítenünk.¹⁵

Állást foglalt a katolikusok és a protestánsok politikai együttműködésének kérdésében Bangha Béla, a neves jezsuita szerzetes is. 1919 karácsonyán jelent meg *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkája, melyben útmutatást kívánt adni a hatalomra jutott ellenforradalmi erők számára a további cselekvéshez. Bangha könyve nagy hatást gyakorolt kortársaira, s a Horthy-korszak hivatalos állami ideológiájának, a keresztény-nemzeti gondolatnak egyik alapműve lett.¹⁶ Benne a szerző először hazánk 1919. végi katasztrofális állapotának okait vizsgálta. Ezt követően a liberalizmus és a baloldali szocializmus felett gyakorolt kemény kritikát. Végül a nemzeti érzéssel összeforrott kereszténységet jelölte meg egyedüli erőként, ami képes kivezetni az országot elkeserítő helyzetéből. Ezzel kapcsolatban tért ki arra, hogy Krisztus követőinek részekre bomlott táboraiból mely irányzat tölthet be vezető pozíciót hazánk újjáépítésének eszmei irányításában. Ezt a szerepet természetesen saját egyházának szánta. Szerinte a józan gondolkodású és őszintén keresztény protestánsoknak könnyű elfogadni a katolicizmus elsőbbségét. Velük lehetségesnek tartotta a közéleti együttműködést. Élesen szembefordult viszont a reformáció hívei közül a liberális felfogásúakkal, elrettentő például említve körükből Baltazár Dezsőt, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökét.¹⁷ Protestáns részről számos dologban egyetértettek Bangha könyvének gondolatmenetével. Azt azonban erőteljesen hangoztatták, hogy csak egyenrangú partnerként hajlandóak összefogni a katolikusokkal a keresztény-nemzeti Magyarország megszilárdítása érdekében.

1920-ban tovább folytatódtak az erőfeszítések a magyarországi katolicizmus és protestantizmus politikai egységfrontjának megeremtésére. Am az együttműködést támogató nyilatkozatok mellett egyre több disszonáns hang is felcsendült. Katolikus részről például sokak rosszállással nézték, hogy a nemzetgyűlés 1920. március 1-jén a református Horthy Miklóst választotta Magyarország kormányzójává. Tőlük eltérően Csernoch János hercegprímás – józanul mérlegelve hazánk kül- és belpolitikai helyzetét – elfogadta Horthy ideiglenesnek szánt államfői megbízatását. 1920. március 2-án levélben üdvözölte a kormányzót és biztosította a katolikus egyház támogatásáról.¹⁸ Horthy két nappal később írt válaszában a „keresztény-nemzeti eszme” megvalósításához, mint katolikus-protestáns közös célhoz kérte Csernoch segítségét.¹⁹

A katolikusok és a protestánsok egymás iránti kölcsönös kritikájának erősödésére egyrészt azért került sor, mert az ellenforradalom hatalomra jutása után kiépült rendszer egyre jobban megszilárdult. Így mind valószínűtlenebbé vált az egyházak számára kedvezőtlen radikális fordulat esélye. Ezzel a felekezeti összefogásra ösztönző legfontosabb tényező súlya fokozatosan csökkent. Másrészt problémát okozott, hogy a két nagy keresztény irányzathoz tartozók eltérően értelmezték az együttműködés feltételeit. A reformáció követői azt kívánták, hogy a katolikusokkal való politikai összefogásukért cserébe kapjanak azok részéről bizonyos engedményeket a hagyományosan leginkább sérelmezett dolgok-

ban. (A vegyes házasságok és a reverzálisok ügye, a felekezeti államsegélyek aránytalan megoszlása, valamint a katolikus és a protestáns lelkészek együttes liturgikus szolgálatának lehetővé tétele az állami, társadalmi és katonai eseményeken.) A Rómához hű egyháziak döntő többsége viszont nem volt hajlandó ilyen kedvezmények biztosítására. Ők azzal érveltek, hogy a keresztény-nemzeti berendezkedés fenntartásáért folytatott felekezeti kooperáció a protestánsoknak szintén érdeke. Ne kérjenek tehát érte külön juttatásokat. Ez a felfogásbeli eltérés szóba került Prohászka Ottokár és Raffay Sándor 1920 márciusának második felében tartott megbeszélésén is. A két püspök tárgyalásán Raffay figyelmeztette Prohászkat, hogy a katolikusoknak a fenti sérelmek orvoslására tett lépésekkel kell bebizonyítaniuk a reformáció egyházaival történő közéleti együttműködésük iránti elkötelezettségüket.²⁰

Prohászkaiban megvolt a reformált hitet követők felé a jóindulat, de mozgástere a katolikus világegyház törvénykönyve, a *Codex Iuris Canonici* előírásai és a felsőklérus protestánsokkal szemben elutasító magatartást tanúsító tagjai miatt korlátozott volt. Ennek ellenére Székesfehérvár püspöke 1920 folyamán számos alkalommal buzdított a kereszténység két nagy irányzatának hazai összefogására. Így tett például az 1920. október 24. és 26. között Budapesten tartott XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, ahonnan a következő felszólítást intézte a magyarsághoz: „A keresztény nemzeti kurzusba az egész kereszténység: katolikusok és protestánsok álljanak bele!”²¹ Azonban ezen a rendezvényen már a katolikuság és a reformáció híveinek együttműködését bíráló észrevételt is hallhattak a jelenlevők. Mikes János felszólalásában helytelenítette a keresztény felekezetközi egyesületek elszaporodását. A szombathelyi megyés püspök kijelentette, hogy a katolikusok, reformátusok és evangélikusok egyaránt jobban járnak, ha saját kereteik között szervezkednek.²²

A protestánsok növekvő elégedetlenségének Raffay Sándor adott hangot az Országos Evangélikus Szövetség 1920. október 31-i reformációi emlékünnepélyén. A püspök *A keresztény kurzusról* címmel tartott előadásában visszafogottan kritizálta a Tanácsköztársaság bukása után kialakult politikai berendezkedést. Egyebek mellett azt nehezményezte, hogy katolikus részről erősödő törekvés tapasztalható a protestantizmus háttérbe szorítására. Figyelmeztetett, hogy egy olyan rendszer, amely egyoldalúan a katolicizmusra alapozódik, nálunk nem lehet életképes. Végül azt a reményét fejezte ki, hogy a két nagy egyházi irányzat testvéries együttműködése révén a keresztény kurzus fennmarad és megszilárdul.²³ Raffay felvetéseire többen reagáltak a katolikus oldalon. Közöttük volt Prohászka Ottokár is, akinek válaszáat a *Nemzeti Újság* című katolikus napilap 1920. november 27-i száma vezércikként jelentette meg. A székesfehérvári megyés püspök nem tételezett fel semmiféle rosszindulatot Raffay részéről az államhatalom és a katolikusok iránt. Ugyanakkor azt bizonygatta, hogy a keresztény kurzus jó úton halad, a katolikusok pedig nem törekednek a reformáció híveivel kialakult gyakorlati együttműködés felmondására.²⁴ Három nappal később a *Nemzeti Újság* olvasói megismerhették Raffay katolikus vitapartnereinek adott viszontválaszát. Ebben az evangélikus egyházi előljáró fenntartotta korábbi véleményét.²⁵

A kibontakozott vita ezzel nem zárult le. A bányakerületi püspök az *Evangélikusok Lapja* 1920. december 20-i számában *Regnum Christianum* címmel publikált újabb írást. Raffay rámutatott, hogy a fennálló hatalmi-politikai rendszer elfogadható célja nem lehet más, mint a keresztény Magyarország jövőjének biztosítása. Ebben a katolikusok és a protestánsok egyetértenek. A katolicizmus ezt a célkitűzést a Regnum Marianum megvalósítása által tartja elérhetőnek. A reformáció követői ezt nem fogadhatják el, mert hazánk Mária országaként való értelmezése sajátosan katolikus tanítás. Minden keresztény felekezet számára méltányolható lenne viszont, ha Magyarországot Regnum Christianumnak tekintenék, hiszen Krisztust mindannyian tisztelik. A Krisztus országa elnevezés használata jól

jeleníthetné meg a katolikus-protestáns összefogást.²⁶ Katolikus részről nem fogadták el Raffay érvelését. A Regnum Marianum és a Regnum Christianum vitája évekig húzódott anélkül, hogy közeledett volna egymáshoz a két fél álláspontja.²⁷ Sőt! A katolikusok értelmezésében a Regnum Marianum mindinkább a történelmi Magyarország megjelenítőjévé vált. Hazánk területi egységének helyreállítását pedig csak Mária országának lelki megvalósulása révén tartották elérhetőnek. Ezt a tételt világosan megfogalmazta Zadravec István katolikus tábori püspök 1921. december 13-án, a budapesti belvárosi plébániatemplomban elhangzott szentbeszédében.²⁸

A reformátusok természetesen az evangélikusok véleményét osztották ebben a kérdésben. Ravasz László – a Dunamelléki Református Egyházkerület újonnan megválasztott lelkészi vezetője – szintén így tett. 1921. október 3-án, a beiktatását követő második napon, egyházkerületének a fővárosban megtartott közgyűlésén ismertette püspöki programját. Ennek keretében azt kívánta, hogy hazánk legyen Regnum Christianum, mely egyetlen felekezetet sem rekeszt ki. Az Erdélyből érkezett Ravasz utalt arra, hogy ott a kisebbségi lét keserveiben élő katolikus és protestáns egyházak jó kapcsolatban vannak egymással. Befejezésül kifejezte testvéri szeretetét az evangélikusság felé és készségét a katolicizmussal való korrekt együttműködésre.²⁹

Időközben katolikus részről változatlanul érkeztek a felekezeti nyugalom fenntartását és az összefogást szorgalmazó nyilatkozatok a reformáció híveinek táborába. Az 1921-es év elején Bangha Béla tett ilyen kijelentést. Az Ébredő Magyarok Egyesülete budapesti V. kerületi szervezetének 1921. január 14-én megrendezett gyűlésén a jezsuita páter a keresztény sajtó támogatásának fontosságáról beszélt. Élesen támadta a hazai zsidóságot és a zsidó kézben levő újságokat. Végezetül hallgatóit a széthúzás veszélyeire figyelmeztette és arra kérte, hogy a három nagy egyházhoz tartozók ne hozzanak létre „... külön keresztény lapokat, pártokat, klubokat.”³⁰ Bangha 1921-1922-ben egyre kritikusabban vélekedett a „protestánsok vezetése alatt álló” keresztény kurzusról. Az ecclesia militans fáradhatatlan harcosa – s a szerkesztésében megjelenő *Magyar Kultúra* című katolikus folyóirat – fokozódó keménységgel támadta a reformáció egyházait.³¹ A kibontakozó bethleni konszolidációban mindinkább szalonképtelenné váló, durva megnyilvánulásoknak bizonyosan szerepe volt abban, hogy Banghát rendje 1923-ban Rómába küldte, ahonnan csak 1925-ben tért haza.

A katolikus és protestáns egyházak közéleti együttműködésével, sőt esetleges vallási egyesülésének lehetőségével foglalkozott 1921 nyarán ifjabb Révész Imre, debreceni református lelkész is. Négy részből álló ige hirdetési sorozatban elemezte ezt a kérdéskört. A negyedik alkalommal elhangzott beszédében aktuálpolitikai szempontból nézve a dolgot elismerte, hogy a keresztény felekezetek összefogása vagy óhajtott szervezeti egysége a nemzeti összetartozás erősítésében kiemelt fontossággal bír. Ám a kiváló ige hirdető el akarta kerülni az egyházak ilyenfajta szerepvállalásának a korszakban elterjedt egyoldalúan nacionalista színezetű értelmezését. Ezért metafizikai síkra emelte a témát és kijelentette: „Ha a keresztény egységeszme csak arra való, hogy nagy nemzeti szerencsétlenségek idején (...) végső menedékképpen (sic!) egyesítse az igaz honpolgárokat és tömörítse őket külső és belső ellenségek nyílt támadásai vagy titkos aknamunkái ellen: akkor a keresztény egységeszme még mindig szép, nagy és hasznos szerepet tölt be, de mégsem egészen az Isten ígéje szerint végzi a hivatását.”³² Ugyanis Révész szerint a nemzeti egységnek az egyetemes kereszténységhez hasonlóan Isten korlátlan uralmának megvalósulását kell szolgálnia, ami magasabb rendű minden politikai célnál.

Bármennyire szépek és emelkedettek voltak ifjabb Révész Imre gondolatai, a valóság nem az ő elképzelésének megfelelően alakult. 1921 folyamán növekedett a katolikusok és a protestánsok közötti ellentét hazánkban. Ehhez politikai téren jelentősen hozzájárultak a

királypuccsok és a Habsburg-ház trónfosztása. Az uralkodó második visszatérési kísérletekor Horthy Miklós kormányzó levélben fordult Csernoch János esztergomi érsekhez. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy saját viselkedésében és a hozzá hasonlóan református Bethlen István által vezetett kormány IV. Károly iránti magatartásában egyesek a katolicizmus elleni tendenciát látnak.³³ A hercegprímás éppen azon a napon vetette papírra reagálását, amikor a nemzetgyűlés megszavazta IV. Károly és a Habsburg-ház detronizációját. Megnyugtatta Horthyt, hogy a királykérdést a katolikus főpásztorok nem tekintik felekezeti ügynek. Kijelentette, hogy megbízik a Bethlen-kabinetben, ám ezekkel a szavakkal folytatta: „Az érzékeny nagy publikum előtt azonban föltűnő volt az aránytalanul sok protestáns miniszter s így keletkezett a katolikusok közt az az ellenőrizhetetlen hangulat a protestánsok erős térfoglalásáról, amelyet állítólag más magas állami hivatalok betöltésénél is tapasztalnak. Ilyen híreket többnyire a mellőzött politikusok és tisztviselők terjesztenek, akik mellőzöttségük indokát nem akarják másban fölismerni, mint a vallásukban.”³⁴ Csernoch nem tagadta, hogy sok katolikusban növekszik a reformáció hazai követői miatt az elégedetlenség. Azonban rámutatott, hogy ebben a reformátusok és az evangélikusok szintén hibásak, mert egyházi gyűléseiken rendszeresen foglalkoznak a katolikuság érzékenységét bántó témákkal. A bíboros ugyanakkor hangoztatta, hogy mindent elkövet a felekezeti villongások elkerüléséért. Ismerve Csernoch további tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy tartotta magát utóbbi ígérétehez. 1927 júliusában bekövetkezett haláláig toleráns magatartást tanúsított a protestánsok iránt, s próbálta mérsékelni egyházának ilyen vonatkozásban türelmetlen és agresszív tagjait. Higgadt és tárgyilagos politikai megfontolásból a társadalmi és közéleti konszolidáció őszinte támogatójává vált és a vallási béke fenntartására irányuló törekvésével igyekezett segíteni a Bethlen-kormányok munkáját.³⁵

A hercegprímás 1921. november 16-án számolt be a többi főpásztornak a második királypuccs kapcsán Horthyval történt levélváltásáról. A katolikus püspökkari konferencia ülésének jegyzőkönyve szerint Csernoch válaszában tartalmát a püspöki testület helyeslően vette tudomásul.³⁶ Ismerve az értekezleten jelen levő gróf Mikes János szombathelyi és gróf Zichy Gyula pécsi megyés püspök intranszigens legitimista meggyőződését, ezt a helyeslést nem tekinthetjük egyöntetűnek.³⁷ Az esztergomi érsek igyekezete ellenére a katolikus királypárti körök hevesen támadták Bethlent IV. Károly ismételt visszatérési kísérletekor tapasztalt magatartása miatt.³⁸ Ezzel párhuzamosan kiéleződött viszonyuk a főként protestáns szabad királyválasztókkal. Mindez a felekezeti közti helyzet romlását eredményezte. Ezt a miniszterelnök szóvá tette a parlamentben. A második Bethlen-kabinet megalakulását követően a kormányfő 1921. december 7-én mondta el programbeszédét a nemzetgyűlésben. Ebben érintette a keresztény egyházak viszonyát. Megállapította, hogy a felekezeti béke megbontására „bizonyos aknamunka” folyik mind a katolikusok, mind a protestánsok táborában. Kijelentette, hogy ez ellen a kormány fel fog lépni, s a felvilágosítás és rábeszélés eszközeivel tudatosítja a társadalomban a vallási nyugalom fontosságát.³⁹

A történelmi keresztény egyházak békés viszonyának biztosítása a közelgő nemzetgyűlési választások szempontjából is fontos volt Bethlen számára. Hiszen konszolidációs terveinek teljes megvalósításához szüksége volt az 1922 februárjában létrehozott egységes kormánypárt parlamenti többségére. Az 1922. május végén és június elején tartott voksolásra készülve Bethlen támogatást igényelt és kapott Csernoch Jánostól. A miniszterelnök 1922. február 12-én kelt levelében arra kérte a hercegprímást, hogy Ipolytölgyes, Márianosztra, Nagyborzsöny, Nagymaros, Szob és Vámosmikola katolikus papjai segítsék a választókerületükben kormánypárti jelöltként induló Karafiáth Jenő képviselővé választását.⁴⁰ Az esztergomi érsek eleget tett Bethlen kérésének. Ennél azonban sokkal jelentősebb volt Csernoch nyílt kiállása a kereszténység két nagy irányzatához tartozók politikai együttműködése mellett. Erre 1922. március 24-én, a Szent István Társulat közgyűlésén

került sor, ahol a hercegprímás *A keresztény egység* címmel mondott beszédet. Ebben Csernoch rámutatott, hogy helyesen cselekedtek azok a katolikus és protestáns közéleti személyiségek, akik a veszített világháború és az 1918–1919-es forradalmak hatására szövetkeztek a keresztény és nemzeti Magyarország védelmére. Hangsúlyozta: „... helyénvalónak találok azt a véleményemet (...) nyilvánítani, hogy az összes magyar keresztények összefogása politikai téren, valamint gazdasági és nemzetvédelmi célból társadalmi téren helyes volt és fölötte kívánatos ezentúl is.”⁴¹ Ezzel a hazai katolicizmus legmagasabb rangú főpapa jóváhagyta a három nagy hazai keresztény egyház gyakorlati együttműködését. Nyilvánvaló, hogy így kívánta a katolikus hívőket a konzervatív stabilizációs politikát meghirdető kormánypárt támogatására buzdítani.

A fenti idézetből látható, hogy az érsek megjelölte azokat a területeket, amelyeken a közös tevékenykedés lehetséges. Beszédében azt hangoztatta, hogy a katolikusok és a protestánsok békés viszonyán alapuló nemzeti összefogás nem érintheti az emberek vallási meggyőződését és hithűségét: „A keresztényeknek át kell látniok a közös ellenség haditervén s közös értékeik védelmére egyesíteni kell erőiket. S a különböző keresztény egyházak hívői megtalálhatják a közös programpontokat, a szoros együttműködés talaját azon az úton, amely az egyedüli helyes, t. i. a saját integrális vallásos meggyőződésük útján.”⁴² A hercegprímás ez utóbbi állásfoglalásában az Apostoli Szentszék útmutatását követte. Hiszen Róma óva intette a katolikusokat a reformáció követőivel történő szoros együttműködéstől, figyelmeztetve őket ennek lehetséges káros következményére: az interkonfesszionális és a vallási közömbösség terjedésére. Csernoch megnevezte azokat az irányzatokat is, amelyeket az egész kereszténység közös ellenségeinek tartott. Közéjük sorolta a liberalizmust, a polgári radikalizmust, a szociáldemokráciát és a kommunizmust. Az ellenük folytatott együttes harcot a katolikusok és a protestánsok létezőnek tartotta.

A reformált egyházakban nagyra értékelték Csernoch János állásfoglalását. A *Harangszó* című evangélikus hetilap 1922. április 9-i száma beszámolt Raffay Sándor ezzel kapcsolatos véleményéről. A bányakerületi püspök hálóját fejezte ki a hercegprímásnak azért, hogy ismét jóindulattal fordult a reformáció magyarországi követői felé. Raffay ígéretet tett arra, hogy a testvéries gesztust hasonló módon fogják viszonzni.⁴³ Bethlen István szintén elégedett volt az érsek megnyilatkozásával és a választási kampány során többször hivatkozott rá. Például 1922. április 30-án, az Egységes Párt egri gyűlésén kifejtette, hogy teljesen egyetért azzal, amit Csernoch a keresztények összefogásáról mondott. A miniszterelnök leszögezte, hogy a kormány nem tesz különbséget a bevett felekezetek között. A vallási béke veszélyeztetőit pedig a nemzet és minden hívő közös ellenségeinek nevezte.⁴⁴ 1922 szeptemberében Kapi Béla szintén elismeréssel nyilatkozott Csernoch János protestánsok iránti magatartásáról. Azonban a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke úgy látta, hogy a hercegprímás nem tud gátat vetni az egyházában egyre inkább terjedő protestánsellenes megnyilvánulásoknak.⁴⁵

Kapinak igaza lett. 1922 hátralevő hónapjaiban és 1923 folyamán lépésről lépésre romlott a katolikusok és a protestánsok viszonya hazánkban. Persze ennek nem csupán a Rómához hű egyháziak részéről a reformáció követőit illető kritika erősödése volt az oka. Az sem használt a felekezetközi kapcsolatoknak, hogy a reformátusok és az evangélikusok egyre határozottabban léptek fel a reverzálisok, az államsegélyek aránytalansága, valamint lelkészeik állami, társadalmi és katonai ünnepeken való mellőzése és egyéb sérelmeik orvoslása érdekében. Ugyanakkor mindkét oldal hangoztatta elkötelezettségét a felekezeti béke iránt, aminek megbontásával a másik felet vádolta.

Egyesek az állami vezetés felelősségét hangsúlyozták abban, hogy a keresztény egyházak összefogása átmenetinek bizonyult. Szerintük az ország irányítóinak tétovázása, vagy elfogultsággal valamelyik keresztény közösség felé megnyilvánuló elfogultsága nagyban

hozzájárult a felekezeti közti helyzet romlásához. Közéjük tartozott Raffay Sándor is, aki a *Protestáns Szemle* című tekintélyes folyóirat 1924. januári számában foglalkozott a kérdéssel. A püspök *Eltolódások az állam és az egyház viszonyában* címet viselő írásában 1868-tól kezdve tekintette át az államhatalom és a keresztény felekezetek kapcsolatát.²⁶ Ezen belül a Tanácsköztársaság bukása óta eltelt néhány évet vizsgálva azt a megállapítást tette, hogy a keresztény kurzus gyenge kormányai nem tudtak következetesen fellépni a bevett felekezetek egyenlőségének tényleges érvényesüléséért. Raffay ezt tartotta az egyik fő oknak, ami miatt a hazai kereszténység két irányzatának együttműködési kísérlete kudarcot vallott. Hiszen, ha az állami vezetés erős kézzel megakadályozta volna egyes katolikus körök túlkapásait, akkor a protestánsok sem kényszerültek volna érdekeik harcias védelmezésére.⁴⁷

A magyarországi katolikus és protestáns egyházak 1918–1919-ben biztatóan induló közéleti és politikai együttműködése nem bizonyult tartósnak. A közöttük fennálló mély ellentéteket ugyanis átmenetileg háttérbe lehetett szorítani, de tartósan és eredményesen nem sikerült megoldani. A Rómához hű és a reformáció tanításait követő közösségek időnként elmérgesedő viszonya nem kizárólag a hazai egyházi vezetők és hívők hibája volt, hanem a korszakban az egész világon tapasztalható jelenség. A vallási viták kiújulása azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a felekezeti összefogás eredeti célját sikerült megvalósítani. A nagy erkölcsi tekintéllyel és társadalmi befolyással rendelkező vallási irányzatok jelentős szerepet játszottak a keresztény-nemzeti rendszer megszilárdításában és tartós fennállásának biztosításában. A történelmi egyházak híveik millióit győzték meg az 1920-as évek elején kialakult állami berendezkedés törvényes voltáról és mozgósították őket annak aktív támogatására.

JEGYZETEK

1. Tengely Adrienn (2006): A keresztény politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. áprilisi választásokra. *Egyháztörténeti Szemle*, 2006/1. szám 164.; valamint Prohászka Ottokár (1997): *Naplójegyzetek*. III. kötet. (1919–1927) Szerk. és jegyz. Frenyó Zoltán és Szabó Ferenc SJ. Agapé Kft. nyomdája, Szeged–Székesfehérvár, 111. – Prohászka Ottokár egyébként már korábban is számos alkalommal kinyilvánította a protestánsok iránti jóindulatát. Például 1910 karácsonyan *Több békességet!* címmel cikket írt az *Egyházi Közlöny* nevű katolikus hetilapba. Ebben elismerte az ortodox és a protestáns felekezetek értékeit és szorgalmazta a katolicizmus feléjük irányuló testvéri közeledését. Lásd: *Egyházi Közlöny*, 1910. december 23. 742–743. Prohászkanak ez az írása másik két művével együtt 1911-ben a Vatikánban a tiltott könyvek listájára került. Ennek történetét Adriányi Gábor dolgozta fel. Lásd: Adriányi Gábor (2002): *Prohászka és a római index*. Szent István Társulat, Budapest.
2. Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban: EOL) Raffay Sándor személyi irathagyatéka. 5. doboz. Feljegyzések, levelek III. 1918–1928. csomó. Iktatószám nélküli irat. Prohászka Ottokár levele Raffay Sándornak 1919. március 7-én.
3. Közös cél felé. *Evangélikus Őrálló*, 1919. január 18. 18–20. A cikk M. J. aláírással jelent meg.
4. C. G. (Czipott Géza) (1919): *Protestánsok és katolikusok ölelkezése*. *Harangszó*, 1919. február 2. 34–35.
5. Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Hornyánszky V. Könyvnyomdai Müintézet, Budapest, 1944. 27–28.
6. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. (A továbbiakban: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások ...*) I. kötet. Összeáll. és bev. Beke Margit. *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII*. Aurora, München – Budapest, 1992. 40.
7. Ugyanott.

8. Kiáltás a viharban. Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök egyházi beszédei a kommunizmus idején. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1919. 53.
9. EOL Elnöki értekezleti jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Eé jkv.) Az 1919. szeptember 22-i értekezlet jegyzőkönyve.
10. A magyar protestánsok elhelyezkedése az országépítés munkájában. Petri Elek és Raffay Sándor püspökök nyilatkozatai. Új Nemzedék, 1919. október 7. 3.
11. Ugyanott. Az interjúk készítője – akinek neve olvashatatlanra mosódott el a rossz minőségű papíron – tévesen dunáninneni püspökök titulálta Petrit és dunamellékiné Raffayt.
12. Bevonult a hadvezér. A nemzeti hadsereg Budapesten. Új Nemzedék, 1919. november 18. 5.
13. Pannonhalma és Debrecen. Új Nemzedék, 1919. december 9. 2.
14. Új Nemzedék, 1919. december 30. 2.
15. Ugyanott. Később Raffay Sándor is bekapcsolódott a liga munkájába annak egyik társelnöké-ként.
15. Gyurgyák János (2007): Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 152.
17. Bangha Béla (1920): Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Második kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 151-153.
18. Esztergomi Primási Levéltár. (A továbbiakban: EPL) Categoria (A továbbiakban: Cat.) B. 469/1920. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1920. március 2-án.
19. EPL Cat. B. 469/1920. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1920. március 4-én.
20. EOL Eé jkv. Az 1920. március 29-i értekezlet jegyzőkönyve.
21. Prohászka a nemzeti keresztény kultúráról. Új Nemzedék, 1920. október 26. 3.
22. A katolikus nagygyűlés. A második nyilvános ülés. Új Nemzedék, 1920. október 27. 2.
23. Magyar Helikon, 1920. november 15. 613–617.
24. Prohászka Ottokár (1920): Válasz Raffay Sándor püspököknek. Nemzeti Újság, 1920. november 27. 1.
25. Raffay Sándor (1920): A keresztény kurzushoz. Nemzeti Újság, 1920. november 30. 1.
26. Evangélikusok Lapja, 1920. december 20. 2–4.
27. Ottlyk Ernő (1964): Egyházunk a Horthy-korszakban. Lelkipásztor, 1964/7–8. szám 428–429.
- A Regnum Marianum és a Regnum Christianum vitájával részletesebben foglalkozik: Giczi Zsolt (2012): A Regnum Marianum eszméje és a protestánsok a Horthy-korszakban. Credo, 2012/3–4. szám 41–47.
28. A magyar katolicizmus összeforrott a területi épséggel. Nemzeti Újság, 1921. december 14. 5.
29. Ravasz László püspök programbeszéde. Nemzeti Újság, 1921. október 4. 5.
30. Bangha páter a keresztények összetartásáról. Nemzeti Újság, 1921. január 15. 3.
31. Bangha már 1921. március 23-án a következőket írta naplójába: „Újév óta a zsidó sajtó a leg-szemtelenebbül lép fel, úgy ahogyan nem mert volna egy negyed év előtt. Ereje a kiszagzók és a kálvinisták viselkedése, akik jobban gyűlölik a katolikusokat, mint a zsidókat s folytonos veszekedést idéznek fel a keresztények között ...” Idézi: Nyisztor Zoltán (1941): Bangha Béla élete és mű-ve. Korda R.T. Nyomdája, Budapest, 274.
32. Révész Imre (1921): A keresztény egység. Négy prédikáció. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat R-T. Könyvnyomdája, Debrecen, 32–33.
33. EPL Cat. B. 3511/1921. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1921. november 3-án.
34. EPL Cat. B. 3511/1921. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1921. november 6-án.
35. Dévényi Iván (1977): Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben. Századok, 1977/1. szám 68–69. és 71.
36. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások ... I. kötet. 78.
37. Mikes János és Zichy Gyula királykérdéssel kapcsolatos álláspontjára vonatkozóan lásd: Kardos József (1998): Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Budapest, 73–75.
38. Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Budapest, 198.
39. Galambos Károly, Jónás Károly, Kiss Péter, Kodela László, Latkóczy Antal, Müller György, Villám Judit. (szerk.) (2004): Magyar kormányprogramok 1867–2002. 1. kötet. Szerk. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 579.

40. Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev. és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 85.
41. Katolikus kérdések. Csemoch János Dr. bíbornok, hercegprímás beszédei a Szent-István-Társulat közgyűlésein 1911–1924. Szent István Társulat, Budapest, 1924. 100.
42. Id. mű 102.
43. Karcolatok a hétről. Harangszó, 1922. április 9. 124–125.
44. A miniszterelnök Egerben a felekezeti kérdéstről nyilatkozott. Új Nemzedék, 1922. május 3. 4.
45. Felekezetközi viszony. Kapi Béla dunántúli püspök ez évi püspöki jelentéséből. Harangszó, 1922. szeptember 17. 289–290.
46. Raffay Sándor (1924): Eltolódások az állam és az egyház viszonyában. Protestáns Szemle, 1924/1. szám 11–21.
47. Protestáns Szemle, 1924/1. szám 20.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A katolikus nagygyűlés. A második nyilvános ülés. Új Nemzedék, 1920. október 27. 2.
- A magyar katolicizmus összeforrott a területi építéssel. Nemzeti Újság, 1921. december 14. 5.
- A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. kötet. Összeáll. és bev. Beke Margit. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII. Auro-ra, München–Budapest, 1992. 40.
- A magyar protestánsok elhelyezkedése az országépítés munkájában. Petri Elek és Raffay Sándor püspökök nyilatkozatai. Új Nemzedék, 1919. október 7. 3.
- A miniszterelnök Egerben a felekezeti kérdéstről nyilatkozott. Új Nemzedék, 1922. május 3. 4.
- Adriányi Gábor (2002): Prohászka és a római index. Szent István Társulat, Budapest.
- Bangha Béla (1920): Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Második kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 151–153.
- Bangha páter a keresztények összetartásáról. Nemzeti Újság, 1921. január 15. 3.
- Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev. és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 85.
- Bevonult a hadvezér. A nemzeti hadsereg Budapesten. Új Nemzedék, 1919. november 18. 5.
- C. G. (Czipott Géza) (1919): Protestánsok és katolikusok ölelkezése. Harangszó, 1919. február 2. 34–35.
- Dévényi Ivánné (1977): Csemoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben. Századok, 1977/1. szám 68–69. és 71.
- Egyházi Közlöny, 1910. december 23. 742–743.
- EOL Elnöki értekezlet-i jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Eé jkv.) Az 1919. szeptember 22-i értekezlet jegyzőkönyve.
- Esztergomi Prímási Levéltár. Categoria. B. 469/1920. Csemoch János levele Horthy Miklósnak 1920. március 2-án.
- Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban: EOL) Raffay Sándor személyi irathagyatéka. 5. doboz. Feljegyzések, levelek III. 1918–1928. csomó. Iktatószám nélküli irat. Prohászka Ottokár levele Raffay Sándornak 1919. március 7-én.
- Evangélikusok Lapja, 1920. december 20. 2–4.
- Felekezetközi viszony. Kapi Béla dunántúli püspök ez évi püspöki jelentéséből. Harangszó, 1922. szeptember 17. 289–290.
- Galampos Károly, Jónás Károly, Kiss Péter, Kodela László, Latkóczy Antal, Müller György, Villám Judit. (szerk.) (2004): Magyar kormányprogramok 1867–2002. 1. kötet. Szerk. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 579.
- Giczi Zsolt (2012): A Regnum Marianum eszméje és a protestánsok a Horthy-korszakban. Credo, 2012/3–4. szám 41–47.
- Gyurgyák János (2007): Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 152.
- Karcolatok a hétről. Harangszó, 1922. április 9. 124–125.

- Kardos József (1998): Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Budapest, 73–75.
- Katolikus kérdések. Csernoch János Dr. bibornok, hercegprímás beszédei a Szent-István-Társulat közgyűlésein 1911–1924. Szent István Társulat, Budapest, 1924. 100.
- Kiáltás a viharban. Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök egyházi beszédei a kommunizmus idején. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1919. 53.
- Közös cél felé. Evangélikus Órálló, 1919. január 18. 18–20.
- Magyar Helikon, 1920. november 15. 613–617.
- Nyisztor Zoltán (1941): Bangha Béla élete és műve. Korda R.T. Nyomdája, Budapest, 274.
- Ottlyk Ernő (1964): Egyházunk a Horthy-korszakban. Lelkipásztor, 1964/7–8. szám 428–429.
- Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Hornyánszky V. Könyvnyomdai Műintézet, Budapest, 1944. 27–28.
- Pannonhalma és Debrecen. Új Nemzedék, 1919. december 9. 2.
- Prohászka a nemzeti keresztény kultúráról. Új Nemzedék, 1920. október 26. 3.
- Prohászka Ottokár (1920): Válasz Raffay Sándor püspöknek. Nemzeti Újság, 1920. november 27. 1.
- Prohászka Ottokár (1997): Naplójegyzetek. III. kötet. (1919–1927) Szerk. és jegyz. Frenyó Zoltán és Szabó Ferenc SJ. Agapé Kft. nyomdája, Szeged–Székesfehérvár, 111.
- Protestáns Szemle, 1924/1. szám 20.
- Raffay Sándor (1920): A keresztény kurzushoz. Nemzeti Újság, 1920. november 30. 1.
- Raffay Sándor (1924): Eltolódások az állam és az egyház viszonyában. Protestáns Szemle, 1924/1. szám 11–21.
- Ravasz László püspök programbeszéde. Nemzeti Újság, 1921. október 4. 5.
- Révész Imre (1921): A keresztény egység. Négy prédikáció. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat R-T. Könyvnyomdája, Debrecen, 32–33.
- Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Budapest, 198.
- Tengely Adrienn (2006): A keresztény politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. áprilisi választásokra. Egyháztörténeti Szemle, 2006/1. szám 164.
- Új Nemzedék, 1919. december 30. 2.